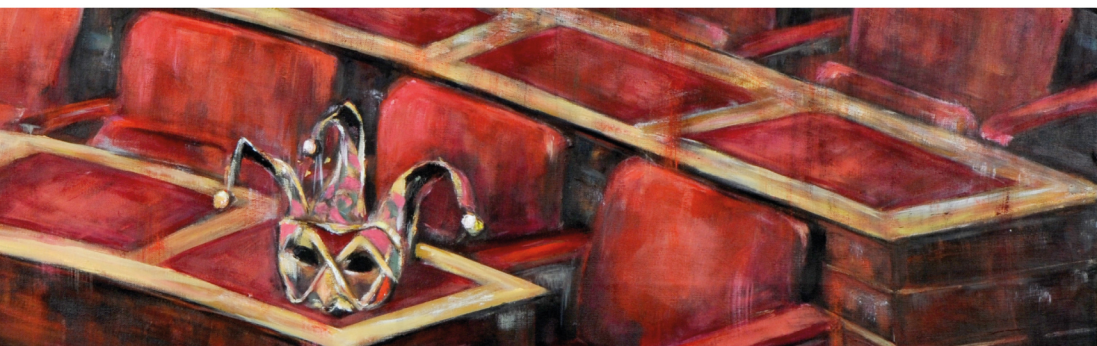

ΧΑΡΙΔΗΜΟΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ

Η τραγωδία των κοινών

Πολιτική φαυλότητα, απαξίωση θεσμών και χρεοκοπία

ΙΚΑΡΟΣ

Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ

ΧΑΡΙΔΗΜΟΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ

Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ

Πολιτική φαυλότητα,
απαξίωση θεσμών και χρεοκοπία

ΙΚΑΡΟΣ

Στους γονείς μου και στους δασκάλους μου – χρέος ανεξόφλητο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
ΕΘΝΟΛΑΪΚΙΣΜΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ	
Έθνος, μύθος, Λόγος	43
Η φτώχεια του εθνολαϊκισμού	46
Από τον αυταρχικό πατερναλισμό στον λαϊκιστικό ναρκισσισμό	49
Οι μίζες και το οντολογικό κενό	52
Τολμάμε να δημιουργήσουμε;	56
Δημοκρατία, δημαγωγία και στρατηγική συμπεριφορά	60
Τα τρία κακά: ιδιώτης, ξένος, Γερμανός!	64
Όλα κυοφορούνται μέσα στη γλώσσα	67
Ζούμε με δανεικά, σε χρόνο δανεικό	71
«Πνεύμα αλήτικο, ελλαδίτικο...»	75
Γιατί δεν μας καταλαβαίνουν;	78
Σκηνές από μια παρέλαση	81
Η εθνική μας αμφιθυμία	85
Αξιοπιστία, καιροσκοπισμός, αξιοπρέπεια	89
Σκοτώνοντας το χρόνο...	92

ΘΕΣΜΙΚΗ ΚΑΧΕΞΙΑ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Όλα στα κάρβουνα!	96
Πώς καταρρέουν οι κοινωνίες	100
Η χώρα που ποτέ δεν μαθαίνει!	103
Το μετα-πρόβλημα του ασφαλιστικού	109
Τέλος εποχής!	112
Mad Country	115
Πώς ανακυκλώνουμε τα προβλήματά μας!	118
Όταν όλα είναι εικόνα...	122
Η τέχνη της θεσμικής ανικανότητας	126
Η επανάσταση της κοινής λογικής	129
Ο Θαλής, το πηγάδι και η κοινή λογική	133
«Κύριε πρόεδρε, θα είστε παρελθόν...»	137
Ανθρωπιστές στους λαθρομετανάστες, σκληροί στη λαθρομετανάστευση	141
Όλα εδώ πληρώνονται...	144
Οι θεσμοί, οι άριστοι και οι αρεστοί	147
Η χώρα της κβαντικής απροσδιοριστίας	150
Πού είναι οι Έλληνες σερ Χάμφρεϊ;	152
Οι μάστορες του ψεύδους	155
«Φαντάσου - αναρωτιέμαι αν μπορείς...»	159
Το ελλαδικό μετα-πρόβλημα	162
Ποιος θα υπερασπίσει με πάθος το δημόσιο συμφέρον;	165
Στα ρεζιλίκια μας τοκίζοντας, κανείς ποτέ δεν χάνει...	169

ΔΙΑΦΘΟΡΑ, ΝΕΠΟΤΙΣΜΟΣ, ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ,
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΑΥΛΟΤΗΤΑ

Πώς θα σπάσει ο φαύλος κύκλος της διαφθοράς;	173
Λίγα σάπια πράσινα μήλα;	178
Όταν δεν υπάρχει ντροπή, όλα επιτρέπονται!	181
Θράσος, τόλμη και κράτος δικαίου	185

Το φάρμακο, το πάπλωμα και τα αυτονόητα	188
Ελπίδα μας: οι δικαστές και οι εισαγγελείς	191
Η διαφθορά ως αυτονόητη πρακτική	194
«Είμαι κατά της οικογενειοκρατίας, αλλά...»	198
Το επιστολόχαρτο	201
Η Ελλάδα των «κολλητών» ποτέ δεν πεθαίνει!	205
Ένα κόμμα, μια παρέα, μια χρεοκοπία	208
Τα δικά μας τα παιδιά είναι τα καλύτερα!	212
Οι «κολλητοί» είναι πάντα προτιμότεροι	214

ΑΥΤΟΑΝΑΦΟΡΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑΝΤΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ

Η δημοκρατία της μπαρούφας	218
Τα άπληστα παιδιά της αμοραλιστικής νομενκλατούρας	222
Ευτυχώς που υπάρχουν οι Βρυξέλλες!	226
Διαφανώς αδωρότατοι;	229
Πιάσαμε πάτο!	233
Η κρίση ως ευκαιρία	235
Κύκλος φάυλος, δυσώδης, πνιγηρός	238
Για να γυρίσει ο ήλιος, θέλει δουλειά πολλή	241
Σοφιστεία, ιδιοτέλεια και ερμηνεία του Συντάγματος	244
Οι άρχοντες της παρακμής	247
Οι «κοπρίτες» χρειάζονται «κοπρίτες»	250
Νόμος είναι ό,τι τους εξυπηρετεί	253
Συστημικοί πολιτικάντηδες και αντισυστημικοί τραμπούκοι	256
Ό,τι αρπάξουμε καλό είναι...	260
Αυτή είναι η «αναγέννηση της Ελλάδας»;	263
Βία, πολιτικός αυτισμός και ασυναρτησία	266

ΑΝΟΜΙΑ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Το αστυνομικό παράδοξο	269
Η συντεχνία πάνω απ' όλα;	273

Η κουλτούρα της ανομίας	277
Το δικαστήριο-αλογόμυγα	279
Την αστυνομία μάς αρέσει να τη μισούμε!	284
Δικαστική αυστηρότητα και εμπιστοσύνη	288
Η ανομία είναι το μείζον πρόβλημα	291
Το ενοχλητικό Συμβούλιο της Επικρατείας!	295
«Αυθαιρεσία-ανοχή»: Greece as usual!	298
Κάτω τα χέρια από τον αρχηγό μου!	302

Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Το τηλεοπτικό καφενείο	306
Πώς θα ανέβει ο πήχης της ενημέρωσης;	310
Τα ΜΜΕ είναι ο καθρέφτης μας	315
Η ρητορική της αντιδραστικής Αριστεράς	318
Τρώμε τις σάρκες μας	322
Τι αυτοκαταστροφική μανία!	324
Άνθρωποι-πρότυπα και «ανθρωπάκια»	327
Πώς τα «ανθρωπάκια» απαξιώνουν τους θεσμούς	330
Γιατί να θέλουν να μπει τάξη;	334
Και οι ανεπαρκείς εκπαιδευτικοί, κύριε υπουργέ;	338
Μπαξίσια και μπάχαλο	341

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΙ ΒΙΑ

Πολιτισμός ή βαρβαρότητα;	345
Αθήνα, Βαγδάτη, Λεβιάθαν...	348
Ο φόνος και το ξέσπασμα – Μια ερμηνεία	351
«Μέσα απ' της βιτρίνας τα θρύψαλα ακούω τη φωνή σου...»	356
Άλογη ή έλλογη οργή;	359
«Κλέφτες, κλέφτες», ως εδώ!	361
Η έκπτωση του δήμου σε όχλο	365
Ανυπακοή αλά ελληνικά...	368
Από τις γροθιές στις μούντζες	372

«Σε λυπάμαι που είσαι αναγκασμένος να ζεις εδώ»	375
Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ	
Ηθική εθελουφλία	379
Τι θα έλεγε ο Αριστοτέλης στη Siemens	382
Τα καλά και συμφέροντα	386
Τα διπλά βιβλία και το διπλό πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ	388
«Δεν μπορώ να σας κοιτάξω στα μάτια...»	391
Η ηθική της ευθύνης	395
Με τις επιλογές μας δημιουργούμε τη χώρα μας	398
Η ηθική της (μη) μεταμέλειας	401
Ο βαρόνος Μινχάουζεν και η Κεντροαριστερά	405
Η ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ: ΕΥΘΥΝΕΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	
Μπροστά στη χρεοκοπία	408
Homo ideologicus ή homo gubernator;	411
Έτσι είναι αν έτσι νομίζετε, κύριε Σαμαρά;	414
«Φον Φούφουτοι» ή κατσαπλιάδες;	418
«Όλοι μαζί τα φάγαμε»;	421
Μπορούν οι βάτραχοι να γίνουνε λιοντάρια;	425
Η τυραννία της ακρασίας	428
Η δραχμή είναι η μοίρα μας	432
Τρόικα και πάλι τρόικα!	435
6 Μαΐου 2012: Η ώρα της έλλογης οργής	438
Η εθνική μας σχιζοφρένεια και η (δύσκολη) θεραπεία της	441
Βουλιάζουμε αλλά δεν αλλάζουμε!	445
«Είναι βία τα Μνημόνια;» – Λάθος ερώτημα	448
Η παραδοχή, οι παραδοχές και η αβεβαιότητα	451
«Να σας κρατήσουμε δεν ωφελεί, να σας καταστρέψουμε δεν χάνουμε»	454
Δίχως πολιτική αναγέννηση, είναι αδύνατη η ριζική διοικητική μεταρρύθμιση	457

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«[...] Δεν λέγομεν ότι οι άνθρωποι του τόπου ήσαν εκτάκτως κακοί. Αλλού ίσως είναι χειρότεροι. Αλλά το πλείστον κακόν οφείλεται ανα-ντιρρήτως εις την ανικανότητα της ελληνικής διοικήσεως. Θα έλεγέ τις ότι η χώρα αύτη ηλευθερώθη επίτηδες διά ν' αποδειχθή ότι δεν ή-το ικανή προς αυτοδιοίκησιν. [...].»

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, «Βαρδιάνος στα σπόρκα» (1893),
σε: Άπαντα, Τόμος Β΄, φιλολογική επιμέλεια: Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος,
έκδ. εφ. Το Βήμα / εκδ. Δόμος, Αθήνα 2011, σ. 171

«Οι ανεύθυνες πολιτικές ελίτ της Ελλάδας θυσιάσαν την οικονομία της χώρας τους για τα δικά τους βραχυπρόθεσμα συμφέροντα και για τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων.»

ΒΟΛΦΓΚΑΝΓΚ ΣΟΪΜΠΛΕ, υπουργός Οικονομικών της Γερμανίας,
συνέντευξη στην αυστριακή εφημερίδα *Der Standard*, 9/3/2014

«Τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζουμε δεν μπορούν να λυθούν στο ίδιο επίπεδο σκέψης στο οποίο ήμασταν όταν τα δημιουργήσαμε.»

ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΪΝ

«Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά.»

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΔΗΣ

Το 1968 ο οικολόγος Γκάρντ Χάρντιν δημοσίευσε ένα, κλασικό πλέον, άρθρο με τίτλο «Η τραγωδία των κοινών».¹ Όπως συνήθως συμβαίνει με τις ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις που ασκούν μεγάλη επιρροή, η κεντρική ιδέα ήταν απλή και βασιζόταν σε μια ζωντανή αναλογία. Φανταστείτε, γράφει ο Χάρντιν, ένα λιβάδι όπου διάφοροι κτηνοτρόφοι βόσκουν τα ζώα τους. Το λιβάδι είναι ανοιχτό σε όλους και δίνει δυνατότητα επαρκούς – αλλά όχι απεριόριστης – βόσκησης για αρκετά ζώα. Κάθε ορθολογικά σκεπτόμενος κτηνοτρόφος θέλει να μεγιστοποιήσει το εισόδημά του από την εκτροφή των ζώων του. Σκέφτεται λοιπόν: «Τι όφελος έχω αν βοσκίσω άλλο ένα ζώο στο λιβάδι;» Το όφελός του είναι ξεκάθαρο: όταν, αργότερα, πουλήσει το ζώο, θα καρπωθεί το κέρδος από την πώληση. Ωστόσο κάθε επιπλέον ζώο κοστίζει, αφού αυξάνει τη βόσκηση του λιβαδιού, οδηγώντας δυνητικά σε υπερβόσκηση και, τελικά, στην αχρήστευση του βοσκότοπου. Προσέξτε την ασυμμετρία: ενώ ο ορθολογικά σκεπτόμενος κτηνοτρόφος καρπώνεται όλο το κέρδος της πώλησης μόνος του, το κόστος της βόσκησης στο κοινό λιβάδι κατανέμεται σε όλους όσοι το χρησιμοποιούν. Αν κάθε κτηνοτρόφος σκεφτεί με τον ίδιο τρόπο (αν δηλαδή ενεργήσει ορθολογικά για το βραχυπρόθεσμο συμφέρον του), τότε, μακροπρόθεσμα, θα ζημιωθούν όλοι. Αυτή είναι η «τραγωδία των κοινών» σύμφωνα με τον Χάρντιν: η επιδίωξη του στενά ατομικού ορθολογικού συμφέροντος επιφέρει, υπό προϋποθέσεις, τη συλλογική ζημία!

Η «τραγωδία των κοινών» είναι η σύγχρονη ελληνική τραγωδία και συνιστά την απλούστερη κοινωνική εξήγηση για τη χρεοκοπία της χώρας το 2010 και την υπαγωγή της σε διεθνή οικονομικό έλεγχο. Η χώρα χρεοκόπησε στο μέτρο που, ενεργώντας στενά ορθολογικά για τη μεγιστοποίηση επιμέρους συμφερόντων μας (ατομικών, κομματικών, επαγγελματικών, τοπικών ή φατριακών), προκαλέσαμε τη συλλογική (εθνική) αποτυχία. Όπως στο παράδειγμα του Χάρ-

ντιν κάθε ορθολογικά σκεπτόμενος κτηνοτρόφος δεν είχε κίνητρο να λάβει υπ' όψιν το κόστος της βόσκησης επιπλέον ζώων στο κοινό λιβάδι, έτσι και οι επιμέρους δρώντες (άτομα και ομάδες, ταγόν και πολίτες) στη μεταπολιτευτική Ελλάδα απώλεσαν, με την πάροδο του χρόνου, τα κίνητρα ώστε να προτάσσουν το μακροπρόθεσμο συλλογικό συμφέρον έναντι των βραχυπρόθεσμων επιμέρους συμφερόντων.² Συλλογικά, η συμπεριφορά μας μοιάζει με αυτήν του κτηνοτρόφου: νοιαστήκαμε μόνο για την πάρτη μας, υπερβοσκήσαμε το κοινό λιβάδι –τα δημόσια οικονομικά, υπό την ευρεία έννοια–, και φυσικά δεν προκαλεί έκπληξη που καταρρεύσαμε, που το πράσινο λιβάδι έγινε άγονη γη.

Όπως όλες οι καλές αναλογίες, η αναλογία του Χάρντιν είναι μεν διαφωτιστική, αλλά και απλουστευτική.³ Προϋποθέτει ότι οι κτηνοτρόφοι λειτουργούν κυρίως ως αυτόβουλα άτομα, ότι όλοι είναι ίδιοι μεταξύ τους και ότι το κοινό λιβάδι μοιάζει με ξέφραγο αμπέλι. Στην κοινωνική πραγματικότητα, όμως, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Οι δρώντες δεν λειτουργούν ως αμιγώς μεγιστοποιητικοί αλγόριθμοι, οι ρόλοι του (εκμαυλιστή) πολιτικού και του (εκμαυλισμένου) πολίτη είναι ασύμμετροι, ενώ τα κοινά στις σύγχρονες δημοκρατίες υπάγονται τόσο σε τυπικές ρυθμίσεις όσο και σε άτυπους κανόνες. Διαφορετικά: η συγκρότηση του δρώντος υποκειμένου δεν είναι απαραίτητως μεγιστοποιητική, όπως άτεγκτα εμφανίζεται στο αφηρημένο μοντέλο του Χάρντιν. Τα άτομα και οι ομάδες διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους εντός περιορισμών οι οποίοι δεν είναι άκαμπτα δεδομένοι, αλλά, αντιθέτως, διακρίνονται από σχετική πλαστικότητα. Τα ενδιαφέροντα ερωτήματα είναι: Πώς διαμορφώνονται οι προτιμήσεις των ατόμων και των ομάδων σε ένα κοινωνικό σύστημα; Από ποιο προεπιλεγμένο μενού επιλέγουν οι δρώντες; Πώς ρυθμίζονται τα κοινά; Πώς λειτουργούν οι ρυθμίσεις στην πράξη; Θέτοντας τα ερωτήματα αυτά, ωθούμε-

θα να εξετάσουμε τη λειτουργία των θεσμών και της πολιτικής γενικότερα, αφού τόσο οι προτιμήσεις και οι επιλογές των δρώντων όσο και οι τυπικές ρυθμίσεις και οι άτυποι κανόνες διαμορφώνονται εντός των θεσμών που ρυθμίζουν τη συλλογική συμβίωση.

Γιατί είναι σημαντικοί οι θεσμοί; Διότι ασκούν καθοριστική επιρροή στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι θεσμοί, όπως παρατηρεί ο νομπελίστας οικονομολόγος Ντάγκλας Νορθ,⁴ «είναι οι κανόνες του παιχνιδιού σε μια κοινωνία· ή, πιο επίσημα, είναι οι ανθρωπίνως επινοημένοι περιορισμοί που διαμορφώνουν την ανθρώπινη αλληλεπίδραση». Οι θεσμοί περιλαμβάνουν γνωστικές, κανονιστικές και ρυθμιστικές δομές, οι οποίες νοηματοδοτούν, οριοθετούν και καθιστούν σχετικά προβλέψιμη την ανθρώπινη συμπεριφορά.⁵ Η οικογένεια, η επιχείρηση, η δημόσια διοίκηση, το δικαιοδοτικό σύστημα, το σύστημα εκπαίδευσης, κ.λπ., είναι μερικά παραδείγματα θεσμών. Οι θεσμοί είναι εν μέρει προϊόντα εμπρόθετης επινόησης (π.χ. ένα Σύνταγμα) και εν μέρει απρόθετης εξέλιξης στην πορεία του χρόνου (π.χ. λειτουργία πειθαρχικών επιτροπών στην ελληνική δημόσια διοίκηση). Είναι επίσης είτε επίσημοι (π.χ. δημόσιο σύστημα υγείας) είτε ανεπίσημοι (π.χ. φακελάκι στους γιατρούς). Με την ευρύτερη δυνατή έννοια, οι θεσμοί ενσωματώνουν αξίες, περιλαμβάνουν κοινωνικές συμβάσεις και κανόνες συμπεριφοράς, απαρτίζονται συχνά από οργανισμούς (π.χ. δικαστήρια, σχολεία, επιχειρήσεις, κ.λπ.) και ρυθμίζονται από μετα-θεσμούς, όπως είναι οι κυβερνήσεις και οι υπερεθνικοί οργανισμοί. Όταν εξετάζει κανείς την ανθρώπινη συμπεριφορά σε συνάφεια με το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο αυτή αναπόφευκτα εκδηλώνεται, αναζητεί τις αξίες και τους κανόνες (επίσημους και ανεπίσημους) που τη ρυθμίζουν.

Έτσι λοιπόν, για να έρθουμε στην ελληνική περίπτωση, ένα κράτος που λειτουργεί πελατειακά και κομματοκρατικά, όπως το ελληνικό, κερματίζει την έννοια του δημόσιου συμφέροντος, αφού το

κύριο γνώρισμα της λειτουργίας του είναι η ικανοποίηση των επιμέρους αναγκών των «πελατών» του. Σε ένα τέτοιο πολιτικό πλαίσιο, οι θεσμοί αποσπώνται από την κύρια αποστολή τους, που είναι η παραγωγή συλλογικών αγαθών στην υπηρεσία του δημόσιου συμφέροντος, και αναπτύσσονται άτυποι κανόνες λειτουργίας οι οποίοι σχετίζονται (σε ποικίλους βαθμούς) με την εξυπηρέτηση των πολιτικών αφεντικών. Εντός των διαστρεβλωμένων θεσμών, άτομα και ομάδες –αυτό που παραπάνω ονόμασα στην κοινωνιολογική αργκό «δρώντες»– έχουν κίνητρα να φροντίζουν, με κάθε τρόπο, το στενό τους συμφέρον. Οι πολιτικοί έχουν κίνητρα να μην παίρνουν αποφάσεις με βραχυπρόθεσμο πολιτικό κόστος και οι πολίτες-πελάτες έχουν κίνητρα να πιέζουν τους πολιτικούς (ή τους εντολοδόχους τους στον κρατικό μηχανισμό) προκειμένου να αποσπάσουν ατομικά ή συντεχνιακά οφέλη (ρουσφέτια, διευκολύνσεις και προσόδους), επιτείνοντας έτσι τον κερματισμό. Στο μέτρο που οι θεσμοί υποτάσσονται στην κομματοκρατική-πελατειακή λογική, ατροφούν και, αργά ή γρήγορα, διαφθείρονται. Η ποιότητα των παραγόμενων συλλογικών αγαθών μειώνεται και το κόστος παροχής τους αυξάνεται, η διοίκηση των θεσμών εκπίπτει σε βαριεστημένη διαχείριση, ενώ ως επικεφαλής των θεσμών αναδεικνύονται όχι διοικητικά και επαγγελματικά επαρκείς ηγέτες, έτοιμοι να πάρουν δύσκολες αποφάσεις, αλλά πειθήνιοι εντολοδόχοι των πολιτικών προϊσταμένων ή μεντόρων τους, χάρη στους οποίους αναρριχήθηκαν σε θέσεις ευθύνης. Ιδού, λοιπόν, όλα τα στοιχεία της πορείας που οδήγησε στο εθνικό ναυάγιο: (α) πολιτική διαφθορά (πελατειακή-κομματοκρατική πολιτική λογική), (β) στρέβλωση, απίσχναση και απαξίωση των θεσμών, (γ) ηγετική ανεπάρκεια. Σε τέτοιες συνθήκες, το πραγματικά ενδιαφέρον ερώτημα δεν είναι «γιατί χρεοκοπήσαμε;», αλλά «γιατί αργήσαμε τόσο πολύ να χρεοκοπήσουμε;».

Το πλέγμα πολιτικής διαφθοράς, απαξίωσης/ατροφίας θεσμών

και ηγετικής ανεπάρκειας που αναπτύχθηκε στη μεταπολιτευτική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από υποκρισία, μετάθεση προβλημάτων στο μέλλον, φαντασιώσεις ενός μυθικού παρελθόντος, λαθρεπιβασία (*free riding*), ξεδιάντροπη ιδιοτέλεια, ανομία, λαϊκισμό, έλλειψη θεσμικών αντιβάρων, καχεκτικό ηθικό λογοπλάισιο (*discourse*), κυνισμό, φασούτητα και ατιμωρησία. Αρκετά από αυτά που βεβαιώνει η κοινή μας εμπειρία τα επικυρώνει και η κοινωνική επιστημονική έρευνα. Το Παίγνιο Δημόσιων Αγαθών,⁶ λ.χ., είναι ένα πείραμα στο οποίο οι παίκτες συνεισφέρουν ένα ποσό της επιλογής τους στον κοινό κορβανά από τις χρηματικές μονάδες που διαθέτουν εξίσου. Στη συνέχεια ο συντονιστής του πειράματος πολλαπλασιάζει το ποσό που συσσωρεύτηκε και το διαιρεί εξίσου μεταξύ των παικτών. Ο ορθολογικά σκεπτόμενος παίκτης μεγιστοποιεί το όφελός του μη συνεισφέροντας ενόσω οι άλλοι συνεισφέρουν (λαθρεπιβασία), ενώ η ομάδα μεγιστοποιεί το όφελός της αν όλοι οι παίκτες συνεισφέρουν όλο το διαθέσιμο ποσό τους (συνεργασία). Όταν οι παίκτες είναι κάτοικοι της Κοπεγχάγης, της Βοστόνης και του Σεντ Γκάλεν (Ελβετία), συνεισφέρουν το 75% των χρηματικών μονάδων τους, ενώ όταν είναι κάτοικοι της Αθήνας, του Ριάντ ή της Κωνσταντινούπολης, η συνεισφορά τους πέφτει στο 25%!

Όταν το Παίγνιο Δημόσιων Αγαθών παίζεται επαναληπτικά, σε γύρους, και οι συνεργαζόμενοι παίκτες έχουν τη δυνατότητα να τιμωρήσουν τους λαθρεπιβάτες (αλλά και αντιστρόφως: οι λαθρεπιβάτες να τιμωρήσουν τους συνεργαζόμενους), τότε παρατηρούμε ότι, ενώ στην Κοπεγχάγη οι συνεισφορές είναι από την αρχή και παραμένουν υψηλές, στην Αθήνα αρχίζουν και παραμένουν χαμηλές. Το ερώτημα είναι: Αφού οι συνεργαζόμενοι παίκτες στην Αθήνα έχουν τη δυνατότητα να τιμωρήσουν τους λαθρεπιβάτες στους επόμενους γύρους, γιατί δεν κυριαρχεί η συνεργασία (όπως συμβαίνει με τους κατοίκους της Σεούλ); Η απάντηση είναι ότι σε αυτή την περίπτωση έχουμε το φαινόμενο της «αντικοινωνικής τιμωρίας»: οι λαθρε-

πιβάτες (όσοι δηλαδή δεν συνεισέφεραν στον κοινό κορβανά) τιμωρούν τους συνεργαζόμενους (όσους συνεισέφεραν στον κοινό κορβανά)! Οι λαθρεπιβάτες, δηλαδή, τιμωρούν όσους χαλάνε την πιάτσα: όχι μόνο δεν πιστεύουν ότι θα ωφεληθούν από τη συνεργασία, αλλά είναι τόσο κυνικοί και ιδιοτελείς, που δεν πιστεύουν στην ίδια την έννοια της συνεργασίας! Πόσες φορές δεν έχουμε δει έναν ευσυνείδητο δημόσιο υπάλληλο στην Ελλάδα να εξοστρακίζεται από τους συναδέλφους του; Χαλάει την πιάτσα της λαθρεπιβασίας! Ο εξοστρακισμός του είναι η τιμωρία του!

Το Παίγνιο Δημόσιων Αγαθών αποδεικνύει κάτι που διαισθητικά γνωρίζουμε: ο «αλτρουισμός» (η διάθεση δηλαδή να βοηθήσει κανείς άλλους με προσωπικό του κόστος) και η «φιλο-κοινωνική τιμωρία» (τιμωρία δηλαδή της λαθρεπιβατικής συμπεριφοράς) παράγουν συνεργασία, δηλαδή κοινωνική συμπεριφορά, μέριμνα για τα κοινά (είτε αυτά είναι ο δημόσιος χώρος, είτε τα συλλογικά αγαθά, είτε τα δημόσια οικονομικά). Και αντιστρόφως: η «αντικοινωνική τιμωρία» (ή, πιο απλά, η ατιμωρησία των λαθρεπιβατών) θρυμματίζει τον κοινωνικό ιστό, διαλύει τη συνεργασία.

Είναι ενδιαφέρον ότι σε ένα τυπικό Παίγνιο Δημόσιων Αγαθών οι περισσότεροι παίκτες αρχίζουν συνεργαζόμενοι (συνεισφέροντας δηλαδή έστω και ένα μικρό ποσό στον κοινό κορβανά). Αναπόφευκτα μερικοί θα ενδώσουν στον πειρασμό της λαθρεπιβασίας, συνεισφέροντας ελάχιστα ή καθόλου. Αν δεν υπάρχουν μηχανισμοί εντοπισμού και τιμωρίας των λαθρεπιβατών, οι συνεργαζόμενοι βλέπουν ότι γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης, οπότε, μη θέλοντας να είναι τα κορόιδα, μειώνουν τη δική τους συνεισφορά. Σε κάθε επόμενο γύρο οι παίκτες σκέφτονται και ενεργούν όλο και πιο ιδιοτελώς, ο κυνισμός ενισχύεται, οι συνεισφορές μειώνονται και, τελικά, εκμηδενίζονται. Αποτέλεσμα: η «τραγωδία των κοινών» - η τραγωδία της Ελλάδας της Μεταπολίτευσης.

«Τραγωδία» με την αρχαιοελληνική σημασία της λέξης: η «αμαρτία», η τραγική αστοχία, η ηθική αποτυχία, εντέλει τα ελαττώματα του χαρακτήρα, επιφέρουν την πτώση. Τα ελαττώματα του κυρίαρχου ανθρωπότυπου που καθιερώθηκε στην Ελλάδα μετά το 1974 –η ανενδοίαστη ιδιοτέλεια, ο αδίστακτος κομματισμός, η αδιαφορία για το κοινό καλό, ο ξεδιάντροπος αμοραλισμός, η ναρκισσιστική συμπεριφορά, η παράβαση κανόνων και νόμων– διαπότισαν καθοριστικά τη λειτουργία των θεσμών, υποβαθμίζοντας σταδιακά το δημόσιο συμφέρον, υποσκάπτοντας την οικονομική ανταγωνιστικότητα της χώρας και εκτροχιάζοντας τα δημόσια οικονομικά. Ο κύκλος «φαύλοι πολιτικοί-εκμαυλισμένοι πολίτες» δεν θα μπορούσε να μην έχει συνέπειες: η αυτορρυθμισή του διακόπηκε όταν, την περίοδο που κορυφώθηκε η οξεία διεθνής οικονομική κρίση (το 2009), η χώρα δεν μπορούσε πλέον να δανειστεί με συμφέροντες όρους στις διεθνείς αγορές. Τότε είναι που κυβερνώντες και κυβερνώμενοι ανακαλύψαμε –τι έκπληξη!– ότι το κράτος που οικοδομούσαμε επί δεκαετίες ήταν σαν την παράγκα του Καραγκιόζη: λειψό, αυτοσχέδιο, ανίκανο να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις της χώρας.

Για έναν κοινωνικό επιστήμονα, αλλά και, γενικότερα, για έναν σκεπτόμενο άνθρωπο, η αναφορά στα ελαττώματα αυτά, προκειμένου να μην είναι άγωνα ηθικολογική, πρέπει να συνδυαστεί με τη μελέτη των κοινωνικών διεργασιών οι οποίες παρήγαγαν τον ανθρωπότυπο που προαναφέρθηκε. Αν, για παράδειγμα, θέλεις να κατανοήσεις το φαινόμενο της εκτεταμένης δωροδοκίας γιατρών στα ελληνικά νοσοκομεία, δεν αρκεί να αναφερθείς ηθικολογικά στην ανθρωπινή απληστία ή στην απληστία που ενθαρρύνει ο σύγχρονος καπιταλισμός. Μια τέτοια εξήγηση, από μόνη της, θα ήταν κενή ή ιδεοληπτική. Αυτό που πρέπει να κάνεις είναι να δεις τις διαδικασίες ελέγχου, τα κίνητρα και τις κυρώσεις, το σύστημα διοίκησης, την επαγγελματική αυτο-αντίληψη και την κουλτούρα που τελικά

εμπεδώθηκε στα ελληνικά νοσοκομεία με την πάροδο του χρόνου, τα οποία θα σου επιτρέψουν να καταλάβεις το συγκεκριμένο φαινόμενο. Οι ανθρώπινες συμπεριφορές δεν είναι εγγενώς καλές ή κακές, συνεργατικές ή λαθρεπιβατικές, αλλά, όπως προανέφερα, σμιλεύονται εντός των θεσμών. Σε ένα καθεστώς συντεχνιακής «αλληλεγγύης», κομματικών παρεμβάσεων και, ουσιαστικά, ατιμωρησίας, οι κακές συμπεριφορές γίνονται ανεκτές και, τελικά, ενθαρρύνονται. Αντιθέτως, σε ένα καθεστώς απαιτητικού επαγγελματισμού, ορθολογικής διοίκησης και «φιλο-κοινωνικής τιμωρίας», οι καλές συμπεριφορές ευδοκιμούν.

Στο ανά χείρας βιβλίο ανθολογούνται κείμενα από την πολιτική αρθρογραφία μου την περίοδο 2007-2014, στην οποία κυρίως προσπάθησα να αναλύσω εκφάνσεις της «τραγωδίας των κοινών». Σχολιάζοντας την επικαιρότητα, κατά κύριο λόγο στην *Καθημερινή* και κατά δεύτερο λόγο στο *Βήμα*, το *Κέρδος* και σε διάφορους ιστοχώρους και περιοδικά, πάσχισα να ανατάμω την ελλαδική παθογένεια: το σάπιο πολιτικό σύστημα, την καχεξία των θεσμών και τις επιλογές των ηγετών τόσο στην πολιτική όσο και σε επιμέρους θεσμούς. Τα άρθρα καλύπτουν μια επταετία έντονης πολιτικής φαιλότητας (με ποικίλα σκάνδαλα να βλέπουν το φως της δημοσιότητας) και απαξίωσης θεσμών, καθώς και μια περίοδο (μέχρι το 2010, την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου) αχαλίνωτης δημοσιονομικής σπατάλης, αλλά και οδυνηρής λιτότητας και αποσπασματικής κρατικής αναδιοργάνωσης.

Διαβάζοντας τα άρθρα αυτά, θα θυμηθείτε πολιτικά πρόσωπα που ίσως θα προτιμούσατε να είχατε ξεχάσει, θα φέρετε στο μυαλό σας πρωθυπουργούς που σμίκρυναν το υψηλό αξίωμα που τους εμπιστευτήκαμε στο ανάστημά τους, βουλευτές, πολιτικούς αρχηγούς και υπουργούς με υψηλές ικανότητες δημαγωγίας, λαϊκισμού και παραπλάνησης, και πολιτικά-κρατικά στελέχη των οποίων κύριο

προσόν διορισμού τους ήταν η προνομιακή σχέση τους με το φαύλο πολιτικό σύστημα εξουσίας. Τα άρθρα του βιβλίου θα σας δώσουν την ευκαιρία της πολιτικής αναδρομής και, συνακόλουθα, του πολιτικού αναστοχασμού. Συνιστούν ένα χρονολόγιο του κατήφορου της χώρας στη χρεοκοπία. Δίνουν τη δυνατότητα να αναψηλαφήσουμε τις πολιτικές-θεσμικές διαδικασίες που παρήγαγαν μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα και να δούμε πώς συγκεκριμένες επιλογές διαμόρφωσαν αυτές τις διαδικασίες. Η αναδρομική ανάγνωση αναδεικνύει τις δυνατότητες που υπήρχαν, τις ευκαιρίες που χάθηκαν, τους περιορισμούς που αγνοήθηκαν, τις νοοτροπίες που αστόχαστα αναπαρήχθησαν.

Με άλλα λόγια, αν και τα άρθρα αφορούν γεγονότα του παρελθόντος, η παράθεσή τους εδώ μπορεί να αποβεί χρήσιμη στο μέτρο που θυμίζει και αναλύει τις χρόνιες παθογένειες της πολιτικής μας ζωής, καταδεικνύει την αδράνεια τόσο των κομμάτων εξουσίας όσο και των ταγών μας να συλλάβουν τα πρόδρομα μηνύματα για την επερχόμενη καταστροφή, και δίνει την ευκαιρία του κριτικού αναστοχασμού. Πήραμε τη (δημόσια) ζωή μας λάθος και το πληρώσαμε! Η συνειδητοποίηση της συλλογικής αποτυχίας μπορεί να μας κάνει να εντρυφήσουμε στα αίτιά της. Αν το καταφέρουμε, η οικονομική καταστροφή θα μας κάνει σοφότερους.

Δεν συμπεριέλαβα όλα τα άρθρα που δημοσίευσα την περίοδο 2007-2014. Δεν έχω την αυταρέσκεια να πιστεύω πως ό,τι έγραψα αξίζει να έχει μεγαλύτερη διάρκεια απ' αυτήν που εξασφαλίζει η εφήμερη επικαιρότητα. Εδώ συγκέντρωσα κυρίως εκείνα τα άρθρα τα οποία, πέρα από τη δημόσια διατύπωση μιας γνώμης, θεωρώ ότι έχουν μια αναλυτική αξία. Δεν υποτιμώ τη δημόσια διατύπωση γνώμης, κάθε άλλο, αλλά θεωρώ ότι ένας διανοούμενος συνεισφέρει ουσιαστικότερα στον δημόσιο λόγο όταν χρησιμοποιεί έννοιες και μεθόδους ανάλυσης για να φωτίσει όψεις του δημόσιου βίου.

Δεν έχουμε τόσο ανάγκη από γνώμες, όσο από κατανόηση. Δίχως «θεωρία», δίχως δηλαδή συγκροτημένο τρόπο θεώρησης-θέασης των πραγμάτων, δεν προάγεται η κατανόηση.

Ποια είναι η δική μου «θεωρία»;⁷ Όπως θα δείτε στα άρθρα που ακολουθούν, χρησιμοποιώ ορισμένα αναλυτικά εργαλεία με τα οποία ερμηνεύω την εμπειρική πραγματικότητα. Τα περιγράφω εν συντομία (παραθέτοντας ελάχιστες βιβλιογραφικές αναφορές):

1. Φιλοσοφικά, τοποθετούμαι στον ευρύ χώρο της μετα-ρασιοναλιστικής φιλοσοφίας, ιδιαίτερα της ερμηνευτικής φαινομενολογίας, των Αμερικανών πραγματιστών, του ύστερου Βιτγκενστάιν και των νεο-αριστοτελιστών. Καθότι δεν είμαι φιλόσοφος, οι διαφορές μεταξύ αυτών των σχολών σκέψης δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές για μένα. Αντιθέτως, περισσότερο με ελκύουν τα κοινά τους σημεία, αυτό το οποίο δείχνουν αυτές οι φιλοσοφικές σχολές, και λιγότερο τα υλικά με τα οποία οικοδομούν τα επιχειρήματά τους.

Τι δείχνουν; Οι μετα-ρασιοναλιστές φιλόσοφοι διερευνούν τα όρια, τα κενά και τις προϋποθέσεις (κυρίως αισθητηριακές, γλωσσικές, κοινωνικές) του Λόγου. Αντιλαμβάνονται το Λόγο ως ενσωματωμένο (με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις αισθήσεις, την πρόσληψη και τα συναισθήματα), οπωσδήποτε ιστορικό και διαλογικό-πολυφωνικό, και απαραίτητως ενσωματωμένο σε κοινωνικές πρακτικές και τρόπους ζωής γενικότερα. Πώς μιλάμε; Πώς προσλαμβάνουμε την πραγματικότητα; Τι θεωρούμε αυτονόητο; Ποια είναι η σχέση Λόγου και συναισθημάτων, Λόγου και πράξης, αξιών και λογικής; Πώς αποκτούμε πρόσβαση στην εμπειρία των άλλων; Με αυτή τη συγκεκριμένη φιλοσοφική ευαισθησία με ενδιαφέρει ιδιαίτερα η χρήση των εννοιών και της γλώσσας γενικότερα (π.χ. «όλοι μαζί τα φάγαμε», «μεταρρυθμίσεις»), η κατανόηση της εμπειρίας των άλλων, ο προ-στοχαστικός προσανατολισμός των ανθρώπων στον κόσμο και τι αυτός απο-καλύπτει για ό,τι θεωρούν αυτονόητο, η ερμη-

νεία που δίνουν τα άτομα στον κόσμο όταν οι προσδοκίες τους διαψεύδονται, και οι αξίες οι οποίες απο-καλύπτονται από το πώς μιλούν και δρουν τα άτομα.

Θα δείτε ότι συχνά χρησιμοποιώ, με θετικό πρόσημο, τους όρους «ορθολογισμός» και «ορθολογικότητα». Δεν έχω κατά νου μια απλοϊκή εκδοχή του ορθολογισμού ως εργαλειακής ορθολογικότητας (ως τη χρήση δηλαδή των βέλτιστων μέσων-εργαλείων για την επίτευξη δεδομένων σκοπών), αν και σε ένα ανοργάνωτο, κακοδιοικούμενο και/ή υψηλής διαφθοράς σύστημα η εργαλειακή ορθολογικότητα (η μέριμνα δηλαδή για την άριστη χρήση των πόρων) είναι σημαντική. Ο ορθολογισμός που ασπάζομαι είναι πιο απαιτητικός: αφορά και την έλλογη διερώτηση-συζήτηση των σκοπών, όχι μόνο των μέσων.⁸ Η αριστοτελική φιλοσοφική παράδοση είναι ιδιαίτερα γόνιμη εδώ – δεν είναι τυχαία η αναγέννησή της τα τελευταία σαράντα χρόνια, στον αγγλόφωνο τουλάχιστον κόσμο. Χρειαζόμαστε μια γλώσσα η οποία δεν θα αποτιμά απλώς τη χρήση των μέσων-εργαλείων, αλλά θα θέτει σε έλλογη συζήτηση και τους σκοπούς που η χρήση των εργαλείων υπηρετεί: Πράττουμε ορθά; Θέτουμε τους σωστούς στόχους; Τι αξίες υπηρετούμε;

Από αυτή την άποψη, ο φιλοσοφικά διαποτισμένος λόγος είναι εγγενώς κριτικός, εφόσον υπενθυμίζει στα άτομα ότι η δράση τους δεν είναι, δεν είναι δυνατόν να είναι, αξιακώς ουδέτερη. Η κριτική συνείδηση δεν επιτρέπει στον δρώντα να αποκρύψει από τον εαυτό του ερωτήματα σκοπών και αξιών. Ο ορθός λόγος εδώ λειτουργεί ως απο-κάλυψη της αναπόφευκτη ερμηνευτικής στάσης του ατόμου μπροστά στον κόσμο: θέλουμε δεν θέλουμε, μας αρέσει ή όχι, είμαστε πάντοτε αξιακά τοποθετημένοι μέσα στον κόσμο, δεν μπορούμε να αποφύγουμε να πάρουμε θέση ως προς τον υπαρξιακό μας προσανατολισμό. Από αυτή την άποψη, η φράση «δεν έχουμε άλλη επιλογή», την οποία ακούμε συχνά, είναι παραπλανητική.

Πάντοτε έχουμε επιλογές, είμαστε αυτό που (συχνά ανεπίγνωστα) επιλέγουμε να είμαστε. Απορροφημένοι, όμως, στην παράσταση, ξεχνάμε ότι είμαστε οι συγγραφείς του έργου στο οποίο παίζουμε. Η υπενθύμιση της συγγραφικής μας ιδιότητας είναι πράξη βαθιά ορθολογική, αφού διαυγάζει τις επιλογές μας.

Αντιθέτως, οποιαδήποτε πρακτική αποκρύπτει από τα άτομα την αξιακή βάση των επιλογών τους είναι ανορθολογική. Η αντίληψη που εκδέχεται το Λόγο ως μια στενά γνωσιακή-λογική διαδικασία είναι απλοϊκή. Ο Αριστοτέλης μας θυμίζει ότι το «γνωστικό» συναρτάται με το «επιθυμητικό», ότι τα συναισθήματα ορίζουν τον τρόπο ενεργοποίησης του Λόγου. Ο κτηνοτρόφος που ανέφερα στην αρχή του κειμένου είναι απλοϊκά ορθολογικός, εφόσον σκέφτεται εργαλειακά το συμφέρον του. Γίνεται ουσιαστικά ορθολογικός (αναπτύσσει δηλαδή μια εκλεπτυσμένη ορθολογικότητα) στο μέτρο που το κοινό συμφέρον αναδύεται στη συνείδησή του, στο μέτρο που ανησυχεί (όχι μόνο σκέφτεται) για τις προϋποθέσεις αειφορίας του κοινού λιβαδιού, στο μέτρο που, τελικά, υπερβαίνει το ατομικό του εγώ και σχετίζεται με τον κόσμο (αντιλαμβάνεται δηλαδή τον εαυτό του αναφορικά-σχεσιακά ως προς τον υπόλοιπο κόσμο).⁹ Τότε η ορθολογικότητά του δεν εξαντλείται στην επεξεργασία πληροφοριών και στη βελτιστοποίηση μέσων, αλλά συνιστά ένα ηθικό κατόρθωμα. Αυτού του είδους η ορθολογικότητα είναι αρκετά ευρύχωρη για να χωρέσει γνωσιακές επεξεργασίες, συναισθηματικές λειτουργίες και ηθικές αντιλήψεις.

2. Η συστημική προσέγγιση αποτελεί κεντρικό στοιχείο της σκέψης μου. Σε πρώτη ανάγνωση, σκέφτομαι συστημικά σημαίνει αναζητώ την αλληλεξάρτηση και την πολυπλοκότητα στο φαινόμενο που με ενδιαφέρει. Έννοιες όπως «αλληλεπίδραση», «ανάδραση» (ή «ανατροφοδότηση»), «φάυλοι κύκλοι», «ενάρτοι κύκλοι», «βρόχοι επικοινωνίας», «μοτίβα συμπεριφορών», «κυκλική αιτιότητα

τα», «αυτο-αναφορά» και «μετα-πρόβλημα» είναι βασικές έννοιες της συστημικής προοπτικής. Ο Γκρέγκορι Μπέιτσον, ο μεγαλύτερος ίσως συστημικός θεωρητικός του 20ού αιώνα, επέμενε να τονίζει τη σημασία του «μοτίβου που συνδέει»¹⁰ διαφορετικά φαινόμενα. Η συστημική προσέγγιση προάγει την αναζήτηση κοινών μοτίβων (*patterns*) πίσω από διαφορετικά φαινόμενα, των τρόπων με τους οποίους τα μοτίβα αναπαράγονται, αλλά και των αντιστάσεων που προβάλλονται στην αλλαγή τους. Αντιθέτως, η μηχανιστική-αναγωγιστική προσέγγιση αντιμετωπίζει τα φαινόμενα ως μεμονωμένα συμβάντα, αδυνατώντας να δει τις αιτιώδεις συνάφειες, τις εκλεκτικές συγγένειες και τη μεγαλύτερη εικόνα. Προφανώς δεν είναι εφικτό να δει κανείς την εικόνα στο σύνολό της – κάτι τέτοιο είναι αδύνατον, εφόσον ο παρατηρητής είναι μέρος της εικόνας που περιγράφει. Αλλά είναι σημαντικό να διερωτάται ποιο είναι το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά, τι της προσδίδει λειτουργικότητα και ποια είναι τα βαθύτερα, ανεπίγνωστα μοτίβα τα οποία αναπαράγουν τα άτομα και οι ομάδες στη συμπεριφορά τους.

Σε μια δεύτερη ανάγνωση, η συστημική προσέγγιση δεν αρκείται στο να εντοπίζει στατικά το ευρύτερο πλαίσιο ή τα βαθύτερα μοτίβα, αλλά αναζητεί πιο δυναμικά τη χρονικότητα-ιστορικότητα των φαινομένων – πώς αυτά διαμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου. Επιπλέον, δεν χαρτογραφεί μόνο το «όλον» και πώς αυτό προκύπτει από την αλληλεπίδραση των συστατικών του μερών, αλλά, πιο εκλεπτυσμένα, αναζητεί το όλον στα μέρη – πώς δηλαδή το όλον αντανακλάται στα επιμέρους.¹¹ Οι στίχοι του Ουίλιαμ Μπλέικ¹² αποδίδουν όμορφα αυτή την αναζήτηση:

«Να βλέπεις έναν κόσμο σε έναν κόκκο άμμου
κι έναν παράδεισο σε ένα αγριολούλουδο,

να κρατάς το άπειρο στην παλάμη του χεριού σου και την αιωνιότητα σε μια ώρα».

Έτσι, λοιπόν, είναι σημαντικό να κατανοεί κανείς (α) τις αρχικές συνθήκες υπό τις οποίες γεννάται ένα φαινόμενο, (β) την τροχιά που αυτό ακολουθεί ως αποτέλεσμα εσκεμμένων παρεμβάσεων, αλληλεπιδράσεων και τυχαίων εξελίξεων, (γ) το βάρος του ιστορικά διαμορφωμένου πλαισίου στην εξέλιξη του φαινομένου, (δ) τις ρωγμές που εμφανίζονται με τη μορφή καινοφανών γεγονότων και το κατά πόσο αυτές αξιοποιούνται από τους δρώντες.

Ο συστηματικά σκεπτόμενος δεν βλέπει απλώς αλληλεπιδρώντα μέρη, αλλά και πώς τα μέρη αντανακλούν το όλον. Δύο πρόσφατα παραδείγματα: (α) Η (μέχρι το 2014) βουλευτής των ΑΝΕΛ κυρία Μακρή (μετά τις εκλογές της 25ης Ιανουαρίου 2015 βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ) κάλεσε με ανακοίνωσή της την αρχαιολόγο κυρία Περιστέρη, υπεύθυνη των αρχαιολογικών ανασκαφών στην Αμφίπολη, να μεριμνήσει έτσι ώστε να μην κλέψουν τα ευρήματα της Αμφίπολης οι Γερμανοί(!) και, αν υπάρξουν «ύποπτες κινήσεις», να ενημερώσει σχετικά «τους βουλευτές του αντιμνημονιακού τόξου!» (β) Όπως είχε προαναγγείλει ότι θα έκανε ο τότε αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γ. Παπανδρέου το 2009, έτσι και ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ κύριος Τσίπρας κατάφερε να εμποδίσει, στα τέλη του 2014, την εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας στη Βουλή, προκειμένου να διεξαχθούν εθνικές εκλογές (τις οποίες και κέρδισε). Δείτε το βαθύτερο μοτίβο και στα δύο παραδείγματα: συγκεκριμένες πολιτικά ιδιοτελείς συμπεριφορές αντανακλούν τη βαθιά πολωτική και στενά καιροσκοπική (αντιθεσμική) νοοτροπία που διέπει το πολιτικό σύστημα συνολικά. Το επιμέρους (πολιτικά ιδιοτελής συμπεριφορά) καθρεφτίζει το όλον (πολωτική-καιροσκοπική νοοτροπία).

3. Οι δημόσιοι θεσμοί δεν απαρτίζονται από ισότιμους «παίκτες»

ή αφηρημένα «άτομα», αλλά συνήθως συγκροτούνται από ασύμμετρες σχέσεις ιεραρχικά διαρθρωμένων ρόλων. Για να το πω κάπως σχηματικά, οι δημόσιοι θεσμοί δεν είναι επίπεδα πεδία, αλλά ανάγλυφα. Η συγκρότησή τους είναι εγγενώς εξουσιαστική: το σημαντικότερο στοιχείο της λειτουργίας τους είναι η άσκηση εξουσίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις επιλογές και στις αποφάσεις όσων έχουμε εμπιστευτεί να ασκούν έλλογη εξουσία. Αν εστιάσουμε την προσοχή μας στην άσκηση της εξουσίας, τότε, κατ' ανάγκην, μας ενδιαφέρει η λήψη αποφάσεων, οι επιλογές των ιθυνόντων και το φαινόμενο της ηγεσίας γενικότερα. Πώς συμπεριφέρονται οι ηγέτες μας (πολιτικοί και θεσμικοί); Τι αποφάσεις παίρνουν, πώς τις παίρνουν, με τι αποτελέσματα; Πώς εμπνέουν τους ανθρώπους που διοικούν; Πώς λειτουργεί η σχέση εμπιστοσύνης που λογικά οφείλει να υπάρχει μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων; Εν ολίγοις, πώς λειτουργεί ο *homo gubernator*;

Δύο αλληλένδετα θέματα βρίσκω πολύ ενδιαφέροντα στο σημείο αυτό. Πρώτον, τη στρατηγική θεώρηση των πραγμάτων και τις δεσμεύσεις που αυτή συνεπάγεται, καθώς και τη λήψη δύσκολων αποφάσεων σε καθεστώς αβεβαιότητας. Εν προκειμένω, η πραγματιστική θεώρηση της διακυβέρνησης από τον Θουκυδίδη και τον Μακιαβέλι παραμένει αξεπέραστη. Η λήψη δύσκολων αποφάσεων από τον κυβερνήτη (τον *homo gubernator*) είναι, εν μέρει τουλάχιστον, ανεξάρτητη από την ιδεολογία του ή την ψυχική του διάθεση. Δεδομένου ότι η ανθρώπινη φύση είναι αυτή που είναι (ρέπει προς τη διασφάλιση του ιδίου συμφέροντος), η αποτροπή της λαθρεπιβασίας (και η συνακόλουθη επιβολή κυρώσεων), η διασφάλιση της δικαιοσύνης, η προστασία της έννομης τάξης και, εντέλει, η προστασία του μακροπρόθεσμου γενικού καλού συνιστούν μείζονα διακυβεύματα για έναν υπεύθυνο κυβερνήτη, τα οποία συχνά δικαιολογούν τη λήψη αντιδημοφιλών ή και οδυνηρών αποφάσεων. Πώς

αντιμετωπίζει αυτά τα διακυβεύματα ένας κυβερνήτης; Αν και δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης, η πολιτική-στρατηγική επιδεξιότητα του ηγέτη συνίσταται ακριβώς στο να βρει τον καταλληλότερο τρόπο, σε μια δεδομένη συγκυρία, προκειμένου να λάβει εκείνες τις αποφάσεις που προάγουν το γενικό καλό. Δεν είναι καθόλου εύκολο.

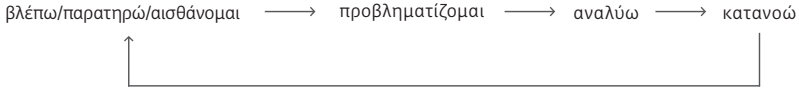
Δεύτερον, την αντίληψη που έχουν οι ηγέτες για το ρόλο τους, τον εαυτό τους και τις αξίες που υπηρετούν. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονται τον αναπόφευκτο ναρκισσισμό τους και, γενικότερα, ο χαρακτήρας που αποτυπώνεται στις επιλογές τους. Ο ηγετικός ναρκισσισμός (η εγωτιστική αγάπη του εαυτού) είναι αναπόφευκτος εφόσον ο ηγέτης είναι το σημαντικότερο πρόσωπο αναφοράς σε έναν οργανισμό (με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το πώς τον αντιμετωπίζουν όσοι εξαρτώνται από αυτόν), οι επιλογές του επηρεάζουν καθοριστικά τη ζωή των άλλων και αναμένεται να έχει ισχυρή άποψη για το δέον γενέσθαι. Πώς διαχειρίζονται οι ηγέτες το ότι είναι πρόσωπα με ισχυρότατη επιρροή; Τι συμπεριφορές αναπτύσσουν και με τι αποτελέσματα; Πώς έχει σμιλευτεί ο χαρακτήρας τους με την πάροδο του χρόνου; Πώς διατηρούν –στο μέτρο που διατηρούν– την «αίσθηση της πραγματικότητας»;

Τέλος, η εστίαση στην ηγετική συμπεριφορά επιτελεί έναν ακόμα σημαντικό ρόλο στη φιλελεύθερη δημοκρατία: ενθαρρύνει το «λόγον διδόναι». Τα ηγετικά αξιώματα παρέχουν προνόμια και συνεπάρχονται ευθύνες για τους κατόχους τους. Πώς διαχειρίζονται οι ηγέτες μας την έλλογη εξουσία που τους εμπιστευθήκαμε; Οι ηγέτες έχουν λόγους και κίνητρα να πιστώνονται οι ίδιοι τις επιτυχίες αλλά να χρεώνουν τις αποτυχίες σε εξωγενείς παράγοντες. Έχουν λόγους και κίνητρα να θέλουν να δικαιωνίζεται η εξουσία τους (ένα ακόμα στοιχείο της ανθρώπινης φύσης), προσπερνώντας την κριτική που τους ασκείται. Οι αποφάσεις που συχνά καλούνται να λάβουν

περιλαμβάνουν αντικρουόμενες αξίες (π.χ. ασφάλεια έναντι ελευθερίας). Ποιες αξίες υπερτερούν και γιατί; Πώς υπηρετούνται οι αξίες που έρχονται δεύτερες; Το «λόγον διδόναι» όχι μόνο καλλιεργεί τη δημόσια λογοδοσία, αλλά μας επιτρέπει να δούμε διαυγέστερα ή και να αναθεωρήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αναμένουμε οι κυβερνήτες να ασκούν εξουσία.

4. Τα παραπάνω τρία στοιχεία (μετα-ρασιοναλιστική φιλοσοφία, συστημική προοπτική, ηγετικές επιλογές) συναιρούνται στην έμφαση που δίνω στην κατανόηση μακρο-φαινομένων μέσα από τις μικρο-εκδηλώσεις τους. Δεν με ενδιαφέρει τόσο να εστιάσω σε αφηρημένα μακρο-φαινόμενα, όπως π.χ. η λειτουργία του χρηματιστηριακού καπιταλισμού, ο ατομισμός που καλλιεργεί η νεωτερικότητα, ή η διαφθορά που διαπερνά το ελληνικό πολιτικό σύστημα γενικώς, όχι γιατί αυτά δεν είναι ενδιαφέροντα ή γιατί δεν χρειαζόμαστε μακρο-αναλύσεις – κάθε άλλο. Θεωρώ όμως περισσότερο ενδιαφέρον, ιδιαίτερα για σκοπούς επικαιρικής αρθρογραφίας, να αναζητήσω πώς το αφηρημένο και το γενικό εμφανίζονται σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Ή, για να το πω διαφορετικά, εκκινώντας από την εμπειρική πραγματικότητα στην οποία ως πολίτες μετέχουμε (π.χ. το φακελάκι που δώσαμε στον γιατρό, τον τάδε ρουσφετολόγο ή αμοραλιστή πολιτικό, τον δείνα άτολμο, ανίκανο και ανεύθυνο κυβερνήτη που δεν αντιλαμβάνεται την κρισιμότητα των καταστάσεων που χειρίζεται, ή τον χυδαίο συνδικαλιστή που υποσκάπτει με την παράνομη ή αντικοινωνική δράση του το θεσμό που εκπροσωπεί και τα συλλογικά αγαθά που η υπηρεσία του προσφέρει), θέλω να προβληματιστώ και, όσο μπορώ, να φωτίσω πώς παράγεται το φαινόμενο που βιώνουμε ή προσλαμβάνουμε. Τότε η ανάλυση αναπόφευκτα θα χρειαστεί αφηρημένες έννοιες (π.χ. «φάυλος κύκλος», «μετα-πρόβλημα», «αυτοαναφορικότητα», «αξιόπιστη δέσμευση», «λαθρεπιβασία», κ.λπ.), οι οποίες μας βοηθούν να κα-

τανοήσουμε καλύτερα το φαινόμενο. Με άλλα λόγια, η αλληλουχία που προτιμώ είναι η εξής:

Υπάρχουν αρκετά πλεονεκτήματα σε αυτή την προσέγγιση. Πρώτον, δίνει επιστημολογική προτεραιότητα στην εμπειρία, όχι στη «θεωρία». Η ζωή μας συνίσταται σε μια ροή εμπειριών μέσα στο χρόνο. Η κοινή εμπειρία, στο εσωτερικό θεσμών συλλογικής συμβίωσης, είναι αυτή που μας ενώνει ως πολίτες. Το τι σημαίνουν οι εμπειρίες και το αν είναι αυτές που θα θέλαμε οδηγούν στην προσπάθεια για διαύγασή τους, άρα στη «θεωρία». Δίνοντας προτεραιότητα στην εμπειρία, δίνουμε προτεραιότητα στο ερώτημα, θέτουμε σε κίνηση τη σκέψη. Δεύτερον, όταν αρχίζεις με ένα ερώτημα, είναι πιο πιθανό να αναζητήσεις ένα ευρύτερο φάσμα εννοιών για να το απαντήσεις, παρά αν αρχίσεις με μια θεωρία, αναζητώντας κατόπιν ένα πρόβλημα για να την «εφαρμόσεις». Η πιθανότητα δογματισμού μειώνεται. Τρίτον, δείχνει στον αναγνώστη πώς μπορεί να γίνει ο ίδιος «θεωρητικός» στην καθημερινή του ζωή, στοχαζόμενος τα προβλήματα που αντιμετωπίζει, εντάσσοντας ενεργά το Λόγο στη ζωή του, χωρίς να παραδίδεται στις αναπόφευκτες προκαταλήψεις του και στους ανεπίγνωστους εθισμούς του. Και, τέταρτον, η έμφαση στα μικρο-φαινόμενα διευκολύνει το «λόγον διδόναι», αφού εμμέσως υπενθυμίζει στους πρωταγωνιστές των μικρο-περιπτώσεων ότι η συμπεριφορά τους τελεί υπό παρατήρηση και έλεγχο στη δημόσια σφαίρα.

Υπάρχει, βέβαια, ένα μειονέκτημα: όσο πιο συγκεκριμένος είσαι, τόσο πιο δυσάρεστος γίνεσαι, με όλους τους κινδύνους που αυ-

τό συνεπάγεται. Αν θέλεις να είσαι ευθύς και σαφής, θα πρέπει να αναφερθείς σε συγκεκριμένα δημόσια πρόσωπα, εστιάζοντας στο λόγο, στις πράξεις και στις παραλείψεις τους. Εδώ τα πράγματα δυσκολεύουν για τον αρθρογράφο που αντιλαμβάνεται έτσι το ρόλο του. Η δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα διεξάγεται διαφορετικά. Μπορείς να είσαι όσο επικριτικός θέλεις για οτιδήποτε γενικό και αφηρημένο – κανείς δεν ενοχλείται. Όταν όμως αναφερθείς ονομαστικά σε ένα *ex officio* σημαντικό πολιτικό πρόσωπο και σχολιάσεις επικριτικά τα λόγια ή τις πράξεις του, τότε τα πράγματα αλλάζουν, ιδιαίτερα αν το κάνεις κατ' επανάληψη. Το ναρκισσιστικό τους εγώ ενοχλείται και σύντομα θα γνωστοποιήσουν τη δυσαρέσκειά τους στο έντυπο όπου δημοσιεύεις (ιδιαίτερα αν αυτό έχει επιρροή στην κοινή γνώμη). Δεδομένου ότι τα άτομα αυτά ασκούν εξουσία και διανέμουν δημόσιο χρήμα και εύνοιες, η «ενόχλησή» τους δεν αφήνει αδιάφορα τα ΜΜΕ. Ανάλογα με τις πιέσεις που δέχεσαι ως αρθρογράφος και το βαθμό μη συμμόρφωσής σου σε αυτές, η θέση σου γίνεται επισφαλής. Σου γίνονται συστάσεις να είσαι πιο «κόσμιος», πιο «ήπιος», πιο «φιλικός». Αν δεν αποδώσουν οι νουθεσίες, επεμβαίνουν στα κείμενά σου, προκειμένου να μη θίγεται η πολιτική υπόληψη συγκεκριμένων προσώπων τα οποία προστατεύονται από «συστημικά» ΜΜΕ.

Είμαι ευγνώμων στις εφημερίδες που δημοσίευσαν τα άρθρα μου, και ιδιαίτερα στην *Καθημερινή*, με την οποία από το 2007 ως το 2013 είχα τακτική συνεργασία. Γνωρίζοντας πόσο κλικάδόρικο είναι το μιντιακό σύστημα στην Ελλάδα, δεν ήταν καθόλου αυτονόητο για μένα ότι θα είχα τακτική στήλη σε μια από τις εγκυρότερες εφημερίδες της χώρας. Δεν είμαι απόφοιτος του Κολλεγίου Αθηνών, δεν συνωστίζομαι στις αυλές πολιτικών, μιντιακών ή επιχειρηματικών ηγεμόνων, δεν σχετίζομαι με κόμματα και πολιτικούς, απεχθάνομαι τις δημόσιες σχέσεις – με λίγα λόγια, δεν είμαι *clubbable*, ούτε

διαθέτω το απαραίτητο «κοινωνικοπολιτικό κεφάλαιο» για να έχω τακτικό δημόσιο πολιτικό λόγο στα «συστημικά» ΜΜΕ. Η πρόταση του νέου (το 2007) διευθυντή της *Καθημερινής*, κυρίου Παπαχελά, να συνεργαστώ με την εφημερίδα ήταν απρόσμενη και τιμητική.

Γνωρίζοντας την ευθύνη που αναλάμβανα, έκανα ό,τι μπορούσα για να εκφέρω ποιοτικό δημόσιο λόγο από το προβεβλημένο βήμα που η *Καθημερινή* φιλόξενα μου παρείχε. Ωστόσο σύντομα άρχισα να καταλαβαίνω ότι η αρθρογραφία μου δεν θα ήταν απρόσκοπτη. Η εβδομαδιαία συνεργασία γρήγορα μετατράπηκε σε δεκαπενθήμερη, μετά τη δημοσίευση του άρθρου μου «Η δημοκρατία της μαρπούφας», το οποίο, όπως εγκύρωσ μου ειπώθηκε, «ενόχλησε». Το ύφος των άρθρων μου θεωρούνταν ιδιαιτέρως αιχμηρό, ίσως και «ακραίο», για τα ήθη της εφημερίδας, ενώ βαθμιαία διαπίστωσα ότι η επικριτική αναφορά σε συγκεκριμένα ονόματα πολιτικών δεν ήταν επιθυμητή. Η εφημερίδα με ανέχτηκε, αλλά οι τριβές που προέκυπταν δεν ήταν σπάνιες.

Η δύσκολη σχέση μου με την εφημερίδα κορυφώθηκε όταν έστειλα για δημοσίευση το άρθρο με τίτλο «Η ηθική της (μη) μεταμέλειας». Δεν δημοσιεύτηκε την Κυριακή για την οποία ήταν προγραμματισμένο. «Η εφημερίδα στηρίζει την κυβέρνηση Σαμαρά», μου εξήγησε ο επιμελητής της στήλης, και, κατά συνέπεια, το άρθρο έπρεπε να ξαναγραφτεί, απαλείφοντας την επικριτική αναφορά στον πρωθυπουργό κύριο Σαμαρά. Αν και το άρθρο περιείχε μια έμμεση αιχμή για την πολιτική προστασία που παρείχε ο κύριος Σαμαράς στον τότε υπόδικο –και εν συνεχεία καταδικασθέντα– πρώην δήμαρχο Θεσσαλονίκης κύριο Παπαγεωργόπουλο, παραθέτοντας σχετικό απόσπασμα από συνέντευξη Τύπου του πρωθυπουργού, η κεντρική του ιδέα ήταν να αντιδιαστείλει τις αντιδράσεις σε δικαστικές αποφάσεις στην Ελλάδα και στις ΗΠΑ, συγκρίνοντας ιδιαίτερα τις υποθέσεις Παπαγεωργόπουλου και Μείντοφ αντιστοίχως. Το

άρθρο δημοσιεύτηκε μόνο αφότου διέγραψα την αναφορά στον κύριο Σαμαρά. Ένας εμβληματικός εκπρόσωπος της πολιτικής φαυλότητας έπρεπε να προστατευτεί από οτιδήποτε θα μπορούσε να βλάψει την εικόνα του! Το «εθνοσωτήριο» έργο του δεν έπρεπε να σκιαστεί από τον αμοραλιστικό λόγο αυτού του ίδιου!

Βλέποντας τη συχνότητα των υφολογικών παρεμβάσεων ή υποδείξεων στα κείμενά μου να εντείνεται, ένιωθα ότι, αργά ή γρήγορα, το σκοινί θα έσπαγε. Πραγματιστικά σκεπτόμενος, έκανα μερικές υποχωρήσεις σε θέματα ύφους, αλλά δεν ήμουν πρόθυμος να αλλάξω ουσιωδώς ούτε τον τρόπο γραφής ούτε την οπτική μου γωνία. Το γεγονός ότι, αν και επρόκειτο για τακτική συνεργασία, δεν βιοποριζόμουν από την *Καθημερινή* μου έδινε ένα ισχυρό αίσθημα ελευθερίας. Δεν έγραφα για τα χρήματα· έγραφα γιατί είχα κάτι να πω. Ένιωθα ελεύθερος, έγραφα ελεύθερα. Οι τριβές όμως παρέμεναν. Το διαζύγιο ήρθε όταν, τον Απρίλιο του 2013, ο διευθυντής της *Καθημερινής* μου ανακοίνωσε τη διακοπή της συνεργασίας.

Φυσικά, είναι απολύτως θεμιτό για μια εφημερίδα να επιλέγει τους συνεργάτες της. Οι εκάστοτε επιλογές της απο-καλύπτουν τις προτεραιότητές της. Η δική μου αρθρογραφική πορεία είναι μια απειροελάχιστη σταγόνα στον μιντιακό ωκεανό. Το όποιο ενδιαφέρον της έγκειται σε αυτό που ανέφερα παραπάνω: μια σταγόνα αντανακλά την κυρίαρχη νοοτροπία, το επιμέρους καθρεφτίζει το όλον. Σε ένα σύστημα έντονης πολιτικο-μιντιακής διαπλοκής, τα κυρίαρχα ΜΜΕ δεν βλέπουν τον εαυτό τους τόσο ως ανεξάρτητους διαμορφωτές μιας εκλεπτυσμένης δημόσιας σφαίρας, όσο ως υποβολείς δημόσιας πολιτικής, προστάτες των εκλεκτών τους πολιτικών και/ή ως επικοινωνιακούς χορηγούς επιμέρους επιχειρηματικών συμφερόντων. Η αδέσμευτη, μαχητική αρθρογραφία που αναλύει με εννοιολογική στιβαρότητα και έλλογο πάθος τις δημόσιες υποθέσεις, όχι γενικολοώντας, αλλά με αναφορά στο λόγο και

στις πράξεις ή στις παραλείψεις συγκεκριμένων δημόσιων προσώπων, ενοχλεί. Προτού αρχίσω να αρθρογραφώ τακτικά, το διαισθανόμουν. Τώρα το γνωρίζω.

Στο βιβλίο αυτό θα διαβάσετε άρθρα των οποίων η κύρια οπτική γωνία είναι αυτή του ανεξάρτητου αναλυτή που προσπαθεί να κατανοήσει ένα φαινόμενο. Ενίοτε, όμως, θα δείτε και έναν ενεργό πολίτη-συμμέτοχο ο οποίος με το λόγο του δεν επιδιώκει απλώς την ανεξάρτητη ανάλυση, αλλά τη σημασιοδότηση – την πρόσδοση νοήματος στο φαινόμενο που τον απασχολεί. Οι ρόλοι του ανεξάρτητου αναλυτή και του πολίτη-συμμέτοχου είναι διακριτοί και όχι πάντοτε συμβατοί μεταξύ τους. Οποιοσδήποτε εκφέρει έντιμο δημόσιο λόγο σίγουρα έχει νιώσει τη σύνθετη σχέση τους. Όσο πιο πολύ γίνεσαι αναλυτής, τόσο περισσότερο αποστασιοποιείσαι από το φαινόμενο αναζητώντας εξηγήσεις. Όσο πιο συμμετοχική είναι η προσέγγισή σου, τόσο λιγότερο εξηγητική και περισσότερο παρεμβατική γίνεται η στάση σου. Δεδομένου ότι στην κοινωνική ζωή είμαστε και αναλυτές και πολίτες, υπάρχει ένα επιθυμητό σημείο ισορροπίας μεταξύ των δύο ρόλων. Αυτό το σημείο πάσχισα να βρω στα περισσότερα άρθρα μου.

Μόνιμη έγνοια στην αρθρογραφία μου ήταν η εκφορά αδέσμευτης γνώμης, με τεκμηρίωση, αναλυτική διεισδυτικότητα και έλλογο πάθος. Δεν μπορώ να γράψω αν δεν νιώθω έντονα γι' αυτό που γράφω. Η αγωνία μου για τα κοινά χρωματίζει ανάλογα το λόγο μου. Ο κίνδυνος εδώ ήταν να παρασυρθώ από το πάθος μου και να χάσω την αναλυτική μου ικανότητα. Χωρίς να γνωρίζω κατά πόσο το κατόρθωσα, μπορώ να διαβεβαιώσω ότι η κυρίαρχη αξία που προσπάθησα συνειδητά να υπηρετήσω με τη γραφή μου είναι αυτή της ανεξάρτητης, αδογματίστης και στοχαστικής σκέψης. Η δέσμευση στην αδέσμευτη σκέψη δεν σημαίνει απουσία πολιτικού στίγματος, κάθε άλλο. Σημαίνει, όμως, ότι συνειδητά πάσχισα να μην έχω παρω-

πίδες, να μην εμφορούμαι από ιδεοληψίες, να διακρίνω την ιδιαιτερότητα των φαινομένων που με απασχόλησαν.

Τα άρθρα που συγκέντρωσα εδώ τα αναθεώρησα σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και, ενίοτε, άλλαξα τον τίτλο τους. Δεδομένου ότι δεν είχα τους στενούς περιορισμούς χώρου της εφημερίδας, επεκτάθηκα σε μερικά σημεία για πληρέστερη κατανόηση, ενώ σε άλλα συμπεριέλαβα λεπτομέρειες που δεν χρειάζονταν στα αρχικά άρθρα, αφού τις παρείχε η επικαιρότητα (π.χ. για καλύτερη κατανόηση, έχω προσθέσει ονόματα και ιδιότητες δημόσιων προσώπων όπου έκρινα ότι χρειάζεται). Κατά την αναθεώρηση των άρθρων, άφησα άθικτη την επιχειρηματολογία μου, ακόμα κι όταν κατοπινές εξελίξεις είτε πήραν διαφορετική τροπή από αυτήν που ανέμενα, είτε επιβεβαίωσαν τους ισχυρισμούς μου. Κατένειμα τα άρθρα σε ενότητες και τα παραθέτω με χρονική σειρά στο εσωτερικό κάθε ενότητας (ή υπο-ενότητας). Η άρθρωση σε ενότητες δεν ήταν εύκολη, δεδομένου ότι σε αρκετά άρθρα ασχολούμαι, με διαφορετική δοσολογία κάθε φορά, και με την πολιτική φαυλότητα και με την απαξίωση των θεσμών και με την ανεπάρκεια των ηγετών. Η πηγή του αρχικού άρθρου αναφέρεται στο τέλος του.

Με το βιβλίο αυτό ολοκληρώνεται μια τριακονταετία συμμετοχής μου στον δημόσιο λόγο. Για μένα κλείνει ένας κύκλος. Δεν θα πάψω να είμαι ενεργός πολίτης, αλλά οι δημόσιες παρεμβάσεις μου εφεξής θα είναι λίγες. Δεν νιώθω, προς το παρόν τουλάχιστον, ότι έχω κάτι αληθινά καινούργιο να πω. Τα πλείστα προβλήματα της χώρας, τα οποία έχω ήδη σχολιάσει στο παρελθόν, εξακολουθούν να μας πνίγουν (εθνολαϊκισμός, πολιτική φαυλότητα, αντικοινωνικός συνδικαλισμός, ανεπαρκείς ηγέτες, διαλυμένο κράτος, κ.λπ.). Και, δεδομένου ότι το μιντιακό σύστημα είναι αυτό που είναι, προτιμώ να μην είμαι μέρος του. Έτσι κι αλλιώς, αυτό που χρειάζεται τώρα η χώρα δεν είναι τόσο αναλύσεις, όσο καινοτόμος πολιτική πράξη.

Το θέμα δεν είναι να συνεχίσουμε να ερμηνεύουμε το χάλι μας, αλλά να αλλάξουμε τη μοίρα μας.

Κατά τη συγγραφή των άρθρων που ακολουθούν, ωφελήθηκα πολύ από την κριτική ανθρώπων που δεν μου λένε αυτά που θέλω να ακούσω, αλλά αυτά που θεωρούν ότι πρέπει να ακούσω. Η σύζυγός μου, Έφη Βλαδιμήρου, έθετε συχνά τον εαυτό της στη θέση του απαιτητικού αναγνώστη για να με προσγειώσει όταν ο λόγος μου έγερνε επικίνδυνα προς τη μεριά της αφηρημένης «θεωρίας». Απλές ερωτήσεις, όπως «τι εννοείς;», «πώς συνδέεται το παράδειγμα αυτό με την τάδε έννοια;» και «για ποιον το γράφεις αυτό;», με ανάγκασαν να ξαναδώ κριτικά τα γραπτά μου. Ο αδερφός μου Παναγιώτης Τσούκας και ο επιστήθιος φίλος Χρίστος Πιστοφίδης υπήρξαν αυστηροί όσο και λεπταίσθητοι κριτές τόσο της λογικής συνοχής όσο και του περιεχομένου αλλά και του ύφους των άρθρων. Οι κριτικές παρατηρήσεις τους με προφύλαξαν από ατοπήματα. Οι τελικές επιλογές είναι φυσικά δικές μου. Η στενή μου συνεργάτιδα Σοφία Τζαγκαράκη μου παρείχε πολύτιμη γραμματειακή υποστήριξη και ενθάρρυνση. Η εικόνα του εξωφύλλου είναι δημιουργία της φίλης Πηνελόπης Βλαχογιάννη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την άδειά της να αναπαραχθεί εδώ. Ο Δημήτρης Πήχας επιμελήθηκε υποδειγματικά το κείμενο, διορθώνοντας λάθη και εντοπίζοντας αβλεψίες ή παραλείψεις. Τέλος, οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επικεφαλής του εκδοτικού οίκου «Ίκαρος», κυρία Κατερίνα Καρύδη, χωρίς την παρότρυνση και την υπομονή της οποίας το βιβλίο αυτό δεν θα είχε εκδοθεί. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Hardin, G. (1968), “The Tragedy of the Commons”, *Science*, 162: 1243-1248.
2. Για παρόμοια εξήγηση από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, με έμφαση ιδιαίτερα στην προσοδοθηρία, βλ. Mitsopoulos, M. & Pelagidis, T. (2011),

Understanding the Crisis in Greece, Houndmills: Palgrave Macmillan, Revised Edition, κεφ. 2· Πελαγίδης, Θ. και Μητσόπουλος, Μ. (2010), *Η Στιγμή της Στροφής για την Ελληνική Οικονομία*, κεφ. 1, 2. Βλ. επίσης την παρεμφερή «νεοθεσμική» ανάλυση του Α. Δοξιάδη στο Α. Δοξιάδη (2013), *Το Αόρατο Ρήγμα: Θεσμοί και Συμπεριφορές στην Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα: Ίκαρος. Από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, βλ. την ανάλυση του Τ. Παππά για την καθοριστική συμβολή του λαϊκισμού στην ελληνική χρεοκοπία: Pappas, T. (2013), “Why Greece Failed”, *Journal of Democracy*, 24: 31-45· Pappas, T. (2014), *Populism and Crisis Politics in Greece*, Houndmills: Palgrave Pivot.

3. Η νομπελίστρια οικονομολόγος Ε. Όστρομ, έχοντας ασχοληθεί διεξοδικά με την «τραγωδία των κοινών», εγκωμιάζει το μοντέλο του Χάρντιν, αλλά επισημαίνει συγχρόνως και τους περιορισμούς του (και τους περιορισμούς της παιγνιοθεωρητικής σκέψης γενικότερα). Βλ. Ostrom, E. (1990), *Governing the Commons*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 6-8.

4. North, D.C. (2006), *Θεσμοί, Θεσμική Αλλαγή και Οικονομική Επίδοση*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 15, μετάφραση: Μ. Πυλαρινού, επιμέλεια μετάφρασης: Τ. Πλυτά.

5. Scott, R.W. (1995), *Institutions and Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage, σ. 33.

6. Greene, J. (2013), *Moral Tribes: Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*, New York: Penguin, σ. 71-76.

7. Για μια πιο ολοκληρωμένη, ακαδημαϊκή απόδοση της «θεωρίας» μου, βλ. Tsoukas, H. (2005), *Complex Knowledge*, Oxford: Oxford University Press, Εισαγωγή και κεφ. 1, 6, 7, 9, 10· Τσούκας, Χ. (2004), *Αν ο Αριστοτέλης Ήταν Διευθύνων Σύμβουλος*, Αθήνα: Καστανιώτης, κεφ. 1, 2, 3, 8, 9, 10· Shotter, J. & Tsoukas, H. (2014), “In Search of Phronesis: Leadership and the Art of Judgment”, *Academy of Management Learning & Education*, 13: 224-243· Tsoukas, H. (2013), “Enacting Reforms: Towards an Enactive Theory”, στο S. Kalyvas, G. Pagoulatos & H. Tsoukas (eds), *From Stagnation to Forced Adjustment: Reforms in Greece, 1974-2010*, New York: Columbia University Press, σ. 67-89· Sandberg, J. & Tsoukas, H. (2011), “Grasping the Logic of Practice: Theorizing Through Practical Rationality”, *Academy of Management Review*, 36(2): 338-360· Shotter, J. & Tsoukas, H. (2011), “Theory as Therapy: Wittgensteinian Reminders for Reflective Theorizing in

Organization Studies”, στο H. Tsoukas & R. Chia (eds), *Research in the Sociology of Organizations: Philosophy and Organization Theory*, Bingley, UK: Emerald Group Publishing, σ. 311-342· Tsoukas, H. (2010), “Strategic Decision Making and Knowledge: A Heideggerian Approach”, στο D. Wilson & P. Nutt (eds), *Handbook of Decision Making*, Oxford: Blackwell, σ. 379-402.

8. Για την αναβίωση της αριστοτελικής εκδοχή του Λόγου, βλ. τη φιλοσοφική ιστορία της νεωτερικότητας στο S. Toulmin (1990), *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*, Chicago: Chicago University Press, κεφ. 1, 5.

9. Γιανναράς, Χ. (2008), *Οντολογία της Σχέσης*, Αθήνα: Ίκαρος, κεφ. 1-3.

10. Bateson, G. (1979), *Mind and Nature*, Toronto: Bantam, σ. 8.

11. Bortoft, H. (2012), *Taking Appearance Seriously*, Edinburgh: Floris Books, σ. 13-16.

12. Blake, W. (1863), “Auguries of Innocence” (http://en.wikipedia.org/wiki/Auguries_of_Innocence).